

<Article>

El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional

Ana María Novella Cámara; Nuria Fuentes-Peláez; Anna Forés Miravalles

Data de presentació: 04/02/2011

Data d'acceptació: 25/05/2011

Data de publicació: 01/07/2011

//Resum

Aquest article vol oferir un exemple de treball innovador basat en una recerca acció per a la construcció d'un procés educatiu orientat a l'acompanyament de l'alumnat en les pràctiques externes en l'ensenyament d'Educació Social de la Universitat de Barcelona.

En primer terme, presentem els referents conceptuals en els quals s'emmarquen els aprenentatges del Pràcticum. En segon lloc, aprofundim en la metodologia de la recerca sobre la reflexió de la pràctica docent duta a terme en el marc d'un projecte d'innovació docent (2008MQD155) per analitzar, aclarir i promoure les competències i condicions necessàries perquè s'esdevingui el procés d'aprenentatge. Seguidament, es presenten com a resultat de la recerca uns quaderns adreçats als agents implicats en el procés del Pràcticum, que volen donar suport a la funció docent. Finalment, s'aporten conclusions, reflexions i interrogants sobre el que ha suposat l'elaboració conjunta dels quaderns de Pràcticum, amb el propòsit d'afavorir la transferència a altres realitats educatives d'educació superior.

//Mots Clau

Pràcticum, tutor-tutora, competències, innovació docent.

// Referència recomanada

Novella-Cámara, A.M.; Fuentes-Peláez, N.; Forés-Miravalles, A. (2011) El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional [En línia] *REIRE, Revista d'Innovació i Recerca en Educació*, Vol. 4, núm. 2, 40-58. Accesible a: <http://www.raco.cat/index.php/REIRE>

// Dades de les autores

Contacte: Ana Ma. Novella Cámara; Departament de Teoria i Història de l'Educació; Facultat de Pedagogia; Universitat de Barcelona; anovella@ub.edu

Nuria Fuentes-Peláez; Departament de Mètodes i Investigació Educativa; Facultat de Pedagogia; Universitat de Barcelona.

Anna Forés Miravalles; Departament de Didàctica i Organització Educativa; Facultat de Pedagogia; Universitat de Barcelona.

Novella Cámara, A.M.; Fuentes-Peláez, N.; Forés Miravalles, A.: *El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional.*

1. Introducció

Les pràctiques externes són un element fonamental del procés d'aprenentatge de l'alumnat. En aquesta formació pràctica hi intervenen un conjunt d'agents: el tutor de centre i el tutor universitari, fet que implica un treball de col·laboració entre tots dos i els estudiants. Així es produeix un treball triangular en què tots tres (el tutor de centre, el tutor d'universitat i l'estudiant) esdevenen elements clau per al procés formatiu. Així doncs, podem afirmar que l'equip docent està integrat per un agent vinculat al món acadèmic (universitat) i un agent vinculat al món professional (centre). A més a més, si reconeixem l'estudiant com a subjecte del seu aprenentatge, també l'hem de situar com a agent actiu dins del procés d'ensenyament-aprenentatge.

Aquest procés és molt singular, i tot i tenir bases que en regulin el procés i les funcions dels agents, calia revisar-lo sistemàticament per integrar-hi els nous requeriments de l'espai europeu d'educació superior (EEES). És a dir, l'EEES ens ha permès repensar el procés de Pràcticum des d'una altra perspectiva, en què els agents prenen un rol més actiu, coresponsable des de la lògica de la formació per competències.

Davant d'aquesta realitat, ens vam proposar el curs 2008-2009 iniciar un procés d'innovació docent que ens ha permès resituar tots aquests elements i construir un marc de referència per poder desenvolupar la funció docent de qualitat amb coresponsabilitat.

La finalitat de l'estudi és la formació d'un constructe dinàmic de competències en el marc de les pràctiques professionalitzadores, seguint uns principis integradors (no reduccionistes), ja que inclou diferents agents i moments de l'activitat dels estudiants (centres de pràctiques, professorat, estudiants i equip de coordinació). Es tracta d'assentar les bases per afavorir l'exercici professional mitjançant l'anàlisi i avaluació d'allò que passa en contextos reals a través de la implicació dels mateixos centres de pràctiques.

Com diu Le Boterf (2001, p. 42), «la lògica de la descomposició mata la competència», i és en aquest sentit que, des del lloc comú de les pràctiques externes, cerquem respondre a un seguit de qüestions:

- És possible identificar el que requereixen els centres en el desenvolupament de la seva tasca professional?
- És possible identificar les característiques que fan competent un educador o una educadora en pràctiques?
- És possible analitzar competències transferibles o que es construeixen en el procés de les pràctiques?

Considerem que aquesta eina és d'un valor important per al professorat universitari que acompanya el procés de pràctiques, però sobretot és un avenç important per a la tasca docent que duu a terme el professional del centre, que no necessàriament té una formació específica

Novella Cámara, A.M.; Fuentes-Peláez, N.; Forés Miravalles, A.: *El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional.*

per exercir aquesta tasca. El material resultant pretén oferir-li alguns elements per acompanyar el seu exercici docent per a la transferència de les competències

2. Marc teòric

A la universitat estem vivint un període de transformació i reforma fruit de les noves necessitats que emergeixen en la societat actual. En aquest procés, la universitat mira de preservar la seva identitat vinculada a la generació de cultura, ciència i reflexió, a la vegada que busca incorporar una dimensió professionalitzadora i especialitzada en la formació que ofereix a la societat (Goñi, 2005).

Part d'aquest procés de transformació universitari es concreta en les propostes del títol de grau, i és en aquest marc, on els pràcticums adquireixen una rellevància de primer ordre. Des d'aquest enfocament, els pràcticums dels nous graus són un dels eixos vertebradors de la nova formació universitària, ja que des d'aquestes assignatures es pretén que l'alumnat integri els aprenentatges teòrics amb la realitat professional. Podem afirmar que els pràcticums són les peces que garanteixen un model de formació basat no només en lògiques disciplinàries sinó també en lògiques professionals, per articular, com apunta Sáez (2009), teoria i pràctica. En altres paraules, els pràcticums busquen la transferència de les competències conceptuals i procedimentals apreses en el marc de la institució universitària en el món professional real.

L'interès per la transferència de les competències respon a una qüestió actual i prioritària en el marc del disseny del nou grau d'Educació Social de la Universitat de Barcelona que s'implementarà el curs 2009-2010 i el nou model d'universitat que s'està construint arreu d'Europa.

La conceptualització al voltant de les competències en l'educació superior (CIDEDEC 1999, AQU 2004, ANECA 2005, entre d'altres) fa especial incidència en la determinació que les competències estan lligades al desenvolupament professional. Des d'aquesta perspectiva, l'equip de coordinació i supervisió del Pràcticum considerem que les pràctiques que els estudiants duen a terme als centres són un espai privilegiat per estudiar, analitzar, avaluar i desenvolupar aquestes competències en l'exercici d'aproximació i desenvolupament professional dels futurs educadors socials.

Aquesta transferència d'aprenentatges es posa en joc justament en el Pràcticum de l'ensenyament i fa del procés de pràctiques l'entorn indispensable on cal analitzar els procediments formatius necessaris per contribuir a fer que cada estudiant pugui aplicar de manera competent els coneixements i les habilitats adquirides per a l'execució de les tasques professionals per a les quals se'l forma.

Novella Cámara, A.M.; Fuentes-Peláez, N.; Forés Miravalles, A.: *El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional.*

2.1 El context d'aprenentatge

La nostra proposta parteix de la premissa que la universitat és una institució d'aprenentatge, on les persones que hi participen són els principals responsables de la construcció de coneixements i de sabers. Docents i estudiants són aprenents dins del procés d'ensenyament i aprenentatge. La universitat és una comunitat d'aprenentatge on tothom és responsable de fer que es doni aquest aprenentatge. Sota aquesta perspectiva vam dissenyar el projecte d'innovació docent MQD (2008MQD155), per sumar totes les veus i millorar el procés d'aprenentatge en el Pràcticum.

Així mateix, considerem que actualment la formació universitària té l'encàrrec de preparar els futurs professionals per a l'exercici de la seva professió. Aquesta preparació passa per la introducció de continguts en un itinerari formatiu que garanteixi:

- El desenvolupament de coneixements i competències concrets de l'àmbit professional.

La formació universitària ha de donar resposta al conjunt de continguts teòrics, tècnics, metodològics i pràctics. Haurem de parlar de la pràctica com un element clau en el currículum formatiu de l'estudiant.

- El millor coneixement de la pràctica professional.

La formació global que suposa incloure el vessant pràctic dels estudis. És a dir, aquella formació que «complementa» tota la part dels coneixements teòrics, conceptuals i tècnics.

- El desenvolupament integral i personal.

Un desenvolupament que permeti un creixement personal que, lògicament, per diferents elements i dimensions del coneixement, ha de possibilitar una formació global de l'estudiant com a persona autònoma i competent.

Aquesta formació en la pràctica professional no es pot entendre des de l'aportació individualitzada que pot fer la universitat o el món laboral. Cadascun d'aquests contextos, aïlladament, no la poden garantir. És convenient, per garantir la formació professional ajustada a la pràctica professional, buscar la complementarietat entre el potencial formatiu i educatiu del món professional i el de la universitat. D'aquesta manera, parlariem d'una formació integrada, en la qual els agents d'una i altra institució assumirien la seva coresponsabilitat en l'itinerari formatiu de l'estudiant.

La formació del professional de l'educació social a la Universitat de Barcelona s'ha plantejat des de la lògica professional, orientant les matèries del currículum perquè tinguin un sentit, un significat i una utilitat que permetin l'acció posterior en les situacions laborals dels futurs professionals. El Pràcticum és l'espai en què es posen en joc aquestes competències, que, al mateix temps, estan vinculades a les assignatures de formació bàsica, obligatòries i optatives. És, doncs, una formació generalista lligada a les competències professionals que, tal com recomana Sáez (2009), pren com a base una

Novella Cámara, A.M.; Fuentes-Peláez, N.; Forés Miravalles, A.: *El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional.*

formació relacionada amb l'acció dels professionals en les situacions educatives. En aquest procés els docents orienten l'estudiant i l'assessoren integrant diversos sabers per fomentar en l'estudiant l'aprenentatge autònom durant la seva fase de formació (Hernández Aristu, 2000). Des d'aquest plantejament, el Pràcticum s'erigeix com una peça clau de la formació en què els professionals, els educadors socials, contribueixen a la formació dels estudiants en pràctiques, ja que també el món laboral constitueix un centre de formació.

3. Finalitat i objectius de l'estudi

Atenent a tot el que s'ha comentat anteriorment i com a equip del Pràcticum, es va creure oportú analitzar com es treballaven les competències i dissenyar uns materials de suport a estudiants, tutors de centre i tutors d'universitat que facilitessin l'assoliment de la transferència de les competències.

La finalitat de l'estudi és la formació d'un constructe dinàmic de competències en el marc de les pràctiques professionalitzadores, seguint uns principis integradors, com ja hem dit. Es tracta d'assentar les bases per afavorir l'exercici professional mitjançant l'anàlisi i avaluació del que passa en contextos reals a través de la implicació dels mateixos centres de pràctiques.

La finalitat del projecte té, doncs, un triple vessant:

- Possibilitar l'anàlisi dels aspectes relacionats amb les competències professionals i transversals dels alumnes —en el marc del nou grau d'Educació Social— en el moment de posar-les en pràctica.
- Establir i potenciar un procés de millora i innovació en l'àmbit eix de les pràctiques en els centres, mitjançant la implicació de tots els agents que hi estan relacionats.
- Elaborar uns quaderns formatius que donin suport a la formació pràctica.

Aquesta finalitat, amb aquests tres vessants, defineix l'horitzó del treball. Però són els objectius els que constitueixen l'element primordial, l'eix sobre el qual giren els altres elements de la investigació. Descriuen les nostres intencions respecte a l'objecte d'estudi, indiquen allò que es vol arribar a assolir.

D'acord amb la nostra finalitat, ens proposem assolir tres grans objectius a través d'un estudi de durada 2008-2010.

- Analitzar, conjuntament amb professionals dels centres de pràctiques, la transferència de competències pròpies dels educadors socials, de la teoria a la pràctica.
- Analitzar les competències que els estudiants posen en funcionament en fer les pràctiques.
- Compartir pautes i propostes per observar, planificar, desenvolupar i avaluar les competències dels estudiants d'Educació Social en pràctiques.

Novella Cámara, A.M.; Fuentes-Peláez, N.; Forés Miravalles, A.: *El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional.*

4. Metodologia

El projecte s'ha desenvolupat en el trienni 2008-2011 en el tercer curs de la diplomatura. Atès que l'objecte d'estudi és la formació de competències en el marc de les pràctiques professionalitzadores, hem optat per la metodologia qualitativa com a manera d'aproximar-nos a la realitat formativa. Entre les diverses opcions d'aquesta metodologia, optem per la recerca acció perquè la considerem la més idònia per als reptes que ens hem proposat. Entenem que la investigació és una manera d'indagar autoreflexiva per part dels agents implicats en l'acció formativa i que, mitjançant espais deliberatius conjunts, s'identifica i es planifica la transformació de la pràctica.

A continuació, abans de descriure les accions, presentarem els agents implicats. Aquests agents són:

- Estudiants. En el Pràcticum d'implicació estan immersos en la realitat professional, de manera que integren la teoria i la pràctica. Tenen l'oportunitat de posar en joc les competències adquirides i desenvolupar-les.
- Tutors de centre¹. Professionals dels centres que durant un curs acadèmic assumeixen una funció docent.
- Tutors de la UB. En espais de seminaris i tutories individualitzades els professors supervisors de la UB aproximen l'estudiant a la teoria de l'àmbit on desenvolupa les pràctiques i es proposen l'anàlisi de les competències tècniques.
- Equip de coordinació. És el responsable de posar en relació els agents anteriors i de garantir la qualitat del procés formatiu de l'estudiant. També ha de vetllar per la qualitat del Pràcticum en general i pel desenvolupament del Pràcticum d'implicació en particular.

En un primer moment, en el curs acadèmic 2008-2009, vam treballar amb els agents implicats en deu centres de pràctiques que destaquen per la seva qualitat formativa. En cada realitat pràctica, vam implicar-hi els seus agents: tutors de centre, tutors de la UB i estudiants. En un segon moment, en el curs acadèmic 2009-2010, es van configurar els quaderns a partir del material recollit, i van ser consensuats i elaborats col·laborativament per un grup de professors i la coordinació del Pràcticum. Finalment, en el curs acadèmic 2010-2011 experimentem els resultats obtinguts en el primer període i obrim el procés a un grup més nombrós per validar-ne el contingut i la utilitat.

¹ Aquesta funció consisteix a acompanyar l'estudiant en la immersió en la realitat professional i en la planificació d'estratègies per a la formació de competències professionalitzadores.

Novella Cámara, A.M.; Fuentes-Peláez, N.; Forés Miravalles, A.: *El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional.*

Les estratègies metodològiques que desenvolupem per abordar l'objecte d'estudi són:

- *Anàlisi de documents*

L'equip analitza els referents contextuals que configuren el marc de desenvolupament de les competències (pla d'estudis, codi deontològic, proposta curricular... i altres fonts bibliogràfiques).

- *Relats autobiogràfics – diaris d'investigació*

Cada un dels agents implicats reflexiona en un registre escrit sobre l'experimentació de formar-se en competències (aprendre-les) i d'ensenyar-les.

- *Grups de treball deliberatiu²*

El focus d'aquests grups és la reflexió conjunta sobre el desenvolupament de les competències en el procés de les pràctiques. A partir de la reflexió es definiran els elements que intervenen en la formació de competències i l'afavoreixen. La finalitat és proposar unes orientacions per a la formació. S'han definit quatre sessions de treball amb cada un dels agents implicats i una sessió conjunta de contrast i devolució d'informació.

- *Taller de disseny del quadern*

L'equip de tutors de la UB, a partir de la informació emergent dels grups de treball deliberatiu de tutors de centre i estudiants, identifica els eixos del quadern. A partir dels referents docents integra les propostes dels altres agents per donar sentit a un material que acompanyi en el procés formatiu i en la funció docent.

El desenvolupament del projecte es va concretar en tres cicles. Cada cicle té les seves fases i accions, que s'articulen en seqüències cícliques de definició compartida, planificació, acció i valoració, tenint com a referència els objectius que hem definit anteriorment. Les accions són liderades per l'equip de coordinació i la becària, però en cada acció hi estan implicats tots els agents.

² La participació dels tutors en els grups de treball es compensarà econòmicament en concepte de desplaçament i dietes, i tots els agents implicats en el treball de recerca tindran un certificat de reconeixement de la participació en el projecte. El grup de recerca es compromet a fer constar la seva participació en tots aquells documents i treballs que es generin a partir de la feina conjunta.

Novella Cámara, A.M.; Fuentes-Peláez, N.; Forés Miravalles, A.: *El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional.*

CICLE I

Curs 2008-2009

DISSENY D'UN QUADERN FORMATIU PER TREBALLAR LES COMPETÈNCIES EN CENTRES DE PRÀCTIQUES

Fase 1

Aproximació a l'objecte d'estudi: anàlisi de documents i negociació de significats

- 1.1 Anàlisi de fonts documentals. Aproximació al marc de referència [equip de coordinació (EC)].
- 1.2 Constitució del Grup de Treball Deliberatiu. Definició del projecte i planificació del seu desenvolupament [cinc estudiants (E), cinc tutors (T), cinc supervisors (S) i l'equip de coordinació (EC)].
- 1.3 Reformulació d'alguns principis per a l'acció [EC].

Fase 2

Desenvolupament de la formació pràctica: reflexió de l'acció i identificació dels elements formatius (competències i estratègies formatives)

- 2.1 Anàlisi de les pràctiques formatives. Els agents implicats aniran reflexionant mitjançant un registre escrit sobre els elements que intervenen en l'ensenyament (T i S) i l'aprenentatge (E) de les competències.
- 2.2 Sessions trimestrals de grups deliberatius específics. Aprofundiment en les percepcions del procés de cada un dels agents implicats: a) Grup deliberatiu d'estudiants, b) Grup deliberatiu de tutors, i c) Grup deliberatiu de supervisors [5 E, 5 P i 5 S] (de març a maig).
- 2.3 Sessions del grup de coordinació. Anàlisi i interpretació de la informació per identificar els elements que configuren la realitat estudiada, descripció de les relacions entre aquests elements i síntesi del coneixement resultant.

Fase 3

Validació de l'informe d'investigació: proposta de guió i orientacions dels quaderns formatius

- 3.1 Redacció de l'informe d'investigació [EC].
- 3.2 Presentació de la proposta als agents implicats en el procés d'elaboració i discussió d'aquesta proposta [EC, E, S i T].
- 3.3 Definició i estructuració del quadern formatiu.
- 3.4 Presentació pública dels resultats de la investigació a les VI Jornades del Pràcticum d'Educació Social [EC, E, S i T].
- 3.5 Valoració reflexiva del projecte [EC, 5 E, 5 P i 5 S].

Novella Cámara, A.M.; Fuentes-Peláez, N.; Forés Miravalles, A.: *El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional.*

CICLE II

CONFIGURACIÓ DEL QUADERN: DE LA PRÀCTICA A LA CONCEPTUALITZACIÓ

Fase 4

Curs 2009-2010

Disseny dels quaderns formatius per impulsar la transferència de competències en el Pràcticum

4.1 Sessions del grup deliberatiu de tutors de la UB per consensuar els continguts dels quaderns formatius.

4.2 Redacció dels quaderns formatius per part dels estudiants, els tutors de centres i els tutors de la UB.

4.3 Validació dels quaderns formatius per part dels agents implicats en la investigació.

4.4 Presentació pública dels quaderns en les VII Jornades del Pràcticum d'Educació Social.

CICLE III

GENERALITZACIÓ, IMPLEMENTACIÓ I VALIDACIÓ DEL QUADERN FORMATIU.

Fase 5

Curs 2010-2011

Implementació del quadern formatiu: estudi de la seva aplicabilitat pràctica

5.1 Constitució de grups d'implementació del quadern formatiu. Definició del treball en l'acció.

5.2 Grups deliberatius de seguiment de caràcter trimestral. Valoració reflexiva de les orientacions formatives referents a les competències professionalitzadores [EC, E, S i T].

5.3 Sessions del grup de coordinació i l'equip docent. Anàlisi i interpretació de la informació per identificar els elements que configuren la realitat estudiada, descriure les relacions entre aquests elements i sintetitzar el coneixement resultant.

Fase 6

Redacció final del quadern formatiu: orientacions per la pràctica formativa

6.1 Reformulació de la proposta del quadern formatiu del cicle I [EC].

6.2 Presentació del quadern als agents implicats en la seva implementació [5 E, 5 P i 5 S].

6.3 Presentació pública del quadern en les VII Jornades del Pràcticum d'Educació Social [E, P i S].

Novella Cámara, A.M.; Fuentes-Peláez, N.; Forés Miravalles, A.: *El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional.*

5. Resultats

Els primers resultats que presentem els emmarquen en la segona fase de l'estudi. Així, a partir d'un grup deliberatiu format per nou estudiants en pràctiques en diferents centres i àmbits d'educació social, i al llarg de quatre sessions de tres hores complementades per un treball personal previ, hem abordat l'objectiu de l'estudi, en aquest cas, des de la mirada dels mateixos estudiants.

S'ha reflexionat conjuntament a partir d'un registre escrit que hem proposat als estudiants i complementat amb diferents dinàmiques participatives i de reflexió dintre del grup deliberatiu. A partir de l'anàlisi de contingut, ens hem endinsat en la percepció dels estudiants sobre les competències adquirides, els aprenentatges construïts i la seva transferència a les situacions professionals de l'espai del Pràcticum. Els estudiants diuen que han adquirit un conjunt de competències transversals i un seguit de competències específiques vinculades al coneixement, a la gestió de la informació, a l'acció, a la gestió emocional, a la coordinació i al treball en equip. Entre les transversals, els estudiants han assenyalat competències com ara: capacitat crítica i autocrítica (E3,1C), capacitat organitzativa (E1,2F) i compromís ètic (E4,1B). Entre les específiques: habilitats dialògiques i de negociació (E1,2B), l'afecte com a eina per arribar als educands (E4,4B) i predisposició a comptar amb l'altre professional (E1, 4D). El conjunt de competències que assenyalen els estudiants són coherents amb les intencionalitats formatives establertes en el currículum de la Diplomatura d'Educació Social de la UB.

A partir de la identificació d'aquestes competències, el grup d'estudiants ha reflexionat en les sessions següents sobre els elements que han facilitat la transferència i el desenvolupament de les competències en el decurs de la seva estada de pràctiques. A partir de les seves propostes, identifiquem els elements que en un procés d'ensenyament i aprenentatge en el marc del Pràcticum garanteixen aquesta transferibilitat i la consegüent professionalització de l'estudiant. Alguns d'aquests elements en què mostraven més consens han estat la figura del tutor de pràctiques com a model de professional i l'estil d'acompanyament del tutor, en especial quan aquest estil permet que l'estudiant es qüestionï i qüestionï la pràctica.

En el lloc de pràctiques es posen en joc les competències. És un espai privilegiat pel fet que constitueix un espai protegit i tutelat que estimula l'assumpció de certes responsabilitats i actuacions per part de l'estudiant que d'altra manera quedarien inhibides perquè es percebrien com un risc.

Les primeres anàlisis ens permeten afirmar el següent:

- Els estudiants que poden fer una immersió en la vida quotidiana i rutinària del centre de pràctiques reconeixen haver transferit competències a partir del seu ús de manera natural i espontània. La transferibilitat, i per tant l'aprenentatge, serà més gran com més intensa i profunda sigui la relació de l'estudiant amb la pràctica educativa i l'entorn de la intervenció.

Novella Cámara, A.M.; Fuentes-Peláez, N.; Forés Miravalles, A.: *El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional.*

- Els estudiants reconeixen que tenen desenvolupades un seguit de competències abans de l'inici de les pràctiques. Però s'adonen que és «en» i «des de» la pràctica que reconeixen la transferència de la competència a partir d'un procés de reflexió i acció des del qual identifiquen la seva posada en pràctica i la seva resignificació. Això els permet efectuar una transferència des de la pràctica a la teoria i des de la teoria novament a la pràctica.
- Els estudiants assenyalen l'acompanyament del tutor del centre i del tutor de la UB com a elements clau de la transferibilitat; els reconeixen com a facilitadors de l'accés a la pràctica i a la seva anàlisi. Identifiquen un acompanyament que va més enllà d'una entrada directa a la intervenció que requereix d'espais de diàleg i resignificació de la pràctica i la teoria, d'espais de confrontació de decisions, d'espais d'anàlisi de la construcció de la identitat professional.
- Els professionals tutors assenyalen la necessitat de delegar responsabilitats i afavorir l'autonomia a partir de promoure en l'estudiant la transferibilitat a la pràctica de coneixements teòrics, reforçar positivament les seves accions professionals, i oferir espais concrets en els quals l'estudiant desenvolupi iniciatives o activitats. Finalment, també, mostrar la confiança en les seves possibilitats i potencialitats.

Aquestes primeres aportacions són els fonaments per a la construcció de la transferència de les competències. La segona fase de la recerca també ens ha permès triangular la percepció de tots els agents que formen part del Pràcticum. La responsabilitat dels agents implicats és articular el que passa en el marc dels diferents espais formatius vinculats a les pràctiques perquè sigui possible la transferència de competències. Estudiants i professionals coincideixen a assenyalar els següents elements facilitadors de la formació pràctica:

- Entendre les pràctiques com un projecte col·lectiu. Seran més enriquidores en la mesura que formin part d'un projecte compartit i significat pels agents implicats. Cal compartir els objectius formatius i conèixer-ne totes les funcions.
- El reconeixement dels actors, la seva motivació i les condicions que tenen per desenvolupar les seves responsabilitats formatives condicionarà la qualitat de les pràctiques.
- Convé aclarir les funcions dels actors, fer que siguin reconegudes per tots ells, i també significades en cadascuna de les realitats en què es desenvoluparan les pràctiques.
- El treball de les expectatives i la representació és clau en l'inici de la formació pràctica. És convenient aproximar-s'hi, desxifrar-les, compartir-les i ajustar-les a les condicions en què es desenvoluparan les pràctiques.
- El reconeixement i la cessió d'algunes responsabilitats a l'estudiant permeten l'experimentació professional cada vegada més autèntica i real.
- Cal articular la complexitat del procés de la formació pràctica i de la seva evolució, matisant com es predefineixen en cada fase les funcions i responsabilitats dels actors.
- S'ha de coplanificar el procés formatiu de les pràctiques. Els actors han d'obrir espais per a la definició conjunta del pla de pràctiques, el seu desenvolupament i l'avaluació; i per fer que

Novella Cámara, A.M.; Fuentes-Peláez, N.; Forés Miravalles, A.: *El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional.*

l'estudiant evolucioni en el marc de l'experiència pràctica.

Els processos formatius en el si del centre de pràctiques i de l'espai formatiu de la universitat que garanteixin aquests elements facilitadors posaran els pilars fonamentals perquè sigui un procés de qualitat formativa significativa, que transcendeixi en els esquemes mentals dels estudiants la seva representació professional. Un centre de pràctiques que destaca per la seva qualitat formativa, com els que han participat en aquesta recerca, és aquell que reconeix la seva funció docent, la dissenya i planifica, i la desenvolupa donant dosis de responsabilitat i autonomia a l'estudiant sempre des de l'acompanyament guiat i reflexiu. És aquell que exigeix a la universitat acció formativa de qualitat, suport i acompanyament en el seu desenvolupament i espais de trobada des d'on exercir la coresponsabilitat formativa.

Els quaderns: aportacions i elements per a l'acompanyament formatiu

La fase anterior de la recerca ens va permetre saber quina és la percepció que els tutors de centre i els estudiants tenien del Pràcticum i dels elements que incidien en la transferència de competències dins d'aquest espai formatiu. A partir de les seves aportacions, i a partir d'un procés de la percepció de l'experiència en la conceptualització de la pràctica, alguns membres de l'equip docent vam analitzar la informació des de la responsabilitat institucional i curricular per configurar la finalitat i els eixos temàtics dels quaderns.

El perquè dels quaderns

- Donar a conèixer quins són els referents teòrics que fonamenten la formació pràctica en el si de les pràctiques externes.
- Definir les funcions i responsabilitats dels diferents agents que hi intervenen.
- Explicitar les competències que volem que l'estudiant transfereixi.
- Descriure l'itinerari formatiu que hauria de seguir l'estudiant tenint en compte la seva singularitat.
- Seqüenciar la complexitat del procés de la formació pràctica i de la seva evolució, matisant com en cada fase es predefineixen les funcions i responsabilitats dels actors.

Els eixos temàtics dels quaderns

- *El context institucional del Pràcticum.* Qualsevol proposta formativa s'emmarca en un context. El fet de presentar-lo i descriure'l permet poder tenir els referents en els quals s'inscriu la

Novella Cámara, A.M.; Fuentes-Peláez, N.; Forés Miravalles, A.: *El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional.*

formació. Els estudis en què es troba i el perfil del professional que pretén formar ens permeten compartir les competències transversals i les pròpies com a ensenyament. Des d'aquestes competències podrem concretar i especificar les que són pròpies del Pràcticum com a assignatura i les que pot aportar el centre col·laborador i la universitat. També és convenient poder situar el Pràcticum en el conjunt d'assignatures (formació bàsica, obligatòries i optatives) i conèixer les relacions que estableix amb cadascuna. Aquestes competències del grau d'Educació Social i les seves assignatures estan lligades a l'estructura curricular, seguint una lògica que, a partir de la formació bàsica, evoluciona cap a la formació específica, per concretar-se en la pràctica professional, el Pràcticum. En definitiva, s'ha de poder concretar quina és la nostra opció formativa i quin és l'educador o l'educadora que volem formar.

«Els dos primers cursos fonamenten les bases de la professió amb diverses matèries amb components tant de reflexió teòrica com de pràctica per anar proporcionant a l'estudiant la caixa d'eines per poder dur a terme les pràctiques externes. Aquestes es desenvoluparan en el tercer i quart curs, juntament amb assignatures optatives que, principalment, aprofundeixen en els espais professionals. Així, els cursos i fins i tot els semestres tenen un sentit que va des de la generalitat de la professió fins a l'especificitat de la professionalització.» (Novella; Freixa; Pérez Escoda, 2010, p. 16)

- *Els agents implicats.* Què vol dir ser tutor o tutora del centre? I què vol dir ser centre col·laborador? Què vol dir ser estudiant en pràctiques?

Els implicats en el procés de la formació en pràctiques han de poder reconèixer i definir el seu rol, identificar quines responsabilitats tenen i de quina manera les volen exercir.

La persona tutora configura el primer model professional de l'estudiant: és el mirall que li retorna una manera de fer, d'actuar i de ser professional: és un adult amb competències professionals que l'acompanya i el guia; és un futur company de professió que comparteix els seus coneixements, habilitats i actituds. Té unes funcions respecte a tot el procés del Pràcticum que ha de conèixer abans d'acceptar o no la tutorització de l'estudiant en pràctiques. Però també ha de ser conscient que no desenvoluparà les seves funcions en solitari, sinó que cal que s'hi impliqui, directament i indirectament, tot el centre de pràctiques. El tutor del centre ha de prendre lliurement la decisió d'acompanyar en la formació d'un estudiant. I el centre de pràctiques, impulsor i partícip d'aquesta responsabilitat formativa, li ha de poder donar suport per desenvolupar aquesta funció.

«Lo más importante que debe tener la persona que desarrollará las funciones de tutor/a, desde antes de conocer al alumno/a en prácticas, es organizarse para tener tiempo suficiente y adecuado para acompañarle en su proceso de aprendizaje y tener motivación para realizar este acompañamiento.» (HT6)

«Permetre i ser impulsor de l'acció de l'estudiant. Això es refereix al fet que el tutor/a doni espais, moments, a l'estudiant perquè pugui planificar i executar autònomament funcions professionals.» (gE1)

Novella Cámara, A.M.; Fuentes-Peláez, N.; Forés Miravalles, A.: *El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional.*

L'estudiant, per la seva banda, també ha de definir el seu grau de compromís i ha de definir el grau d'implicació que vol assumir dins del procés formatiu. És el protagonista, i com a tal ha de ser activista dins del seu procés d'aprenentatge tant en el centre de pràctiques, com en els seminaris formatius de la universitat i en el treball personal. En tot aquest procés l'estudiant va canviant, va situant-se en una altra mirada i des d'una altra mirada. Va configurant el seu aprenentatge des de la transferència de competències.

«Las prácticas se han de entender como una oportunidad para aprender el oficio en un ámbito concreto [...] Una oportunidad de observar muy de cerca la función profesional del educador.» (fE3)

- La formació pràctica i la transferència de competències

L'estudiant arribarà al centre amb algunes de les competències transversals o específiques del grau ja adquirides o en procés de desenvolupament. Són les competències bàsiques. A partir de totes aquestes competències, i en l'escenari del Pràcticum, l'estudiant haurà d'anar desenvolupant les competències específiques de la professió. El tutor —i també el centre de pràctiques— li facilita una sèrie de continguts formatius propis de l'àmbit d'intervenció i de l'exercici professional. Però, a més a més, li permet en la quotidianitat pràctica transferir allò que ha après. A partir del coneixement i seguiment de l'estudiant, el tutor identifica les competències que creu que són necessàries per a la seva formació pràctica. La identificació i la formulació de les competències que necessita desenvolupar l'estudiant o en les quals cal que aprofundeixi, facilitaran la planificació de la seva transferència. La responsabilitat dels agents implicats és articular el que passa en el marc dels diferents espais formatius vinculats a les pràctiques perquè sigui possible la transferència de competències.

«La responsabilidad me ha ido apareciendo sola desde el momento que yo me situé al otro lado de la mesa del educador (algo nuevo para mi hasta entonces).» (E3,2b)

- Com s'ha de desenvolupar la funció docent? Diferents moments de la funció de l'exercici docent

La funció docent es desenvolupa en el procés de la formació pràctica, des del primer contacte amb l'estudiant fins al moment de l'avaluació final. En aquest procés, el tutor o la tutora del centre, com a docent i a partir de la planificació de la funció docent, identifica les estratègies per acompanyar la transferència de competències. La funció docent des del tutor professional pot tenir diversos estils, però tots garanteixen l'acompanyament de l'estudiant en el seu procés formatiu, la incorporació en l'acció, el seguiment i l'avaluació. Així mateix, per desenvolupar la funció docent necessita conèixer els continguts formatius que ens proposem des de la proposta curricular de la titulació d'Educació, i com els impulsem en l'espai d'aula a partir de la simulació de reunions de treball d'un equip professional. Entenem que són elements clau de la funció docent.

Novella Cámara, A.M.; Fuentes-Peláez, N.; Forés Miravalles, A.: *El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional.*

És necessari poder reconèixer el procés de la formació de pràctiques com un mapa organitzatiu i funcional des d'on el fet d'articular les funcions dels diferents agents implicats i els espais formatius afavoreix la transferència de competències. Ser coneixedors dels moments significatius que afavoreixen la immersió en la pràctica professional i la transferència de competències permet als agents poder dissenyar l'escenari formatiu per afavorir i impulsar l'aprenentatge de l'estudiant. Reconèixer moments com ara el primer contacte, l'acollida, l'acompanyament en la quotidianitat de la pràctica professional, el seguiment de l'aprenentatge, el seguiment i traspàs de responsabilitats, i l'avaluació.

«Será necesario ir reformulando los objetivos planteados inicialmente según el estilo personal del otro y de las nuevas necesidades que irán surgiendo.» (HT6)

«Donar un espai propi en les activitats, en què l'estudiant sigui responsable de la seva organització i gestió.» (DT6)

«Dependrà del grau d'independència assolit per l'alumne, deixo que faci intervencions complementàries, tant en l'àmbit individual com grupal.» (DT3)

6. Conclusions

Aportacions dels quaderns a la formació en el Pràcticum i a la innovació docent

El procés de la recerca i la reflexió teoricopràctica ens ha permès recórrer un camí en companyia de les veus implicades en el procés formatiu de les pràctiques externes. Aquest procés ha estat ple d'evidències i constatacions, de sorpreses i llum que ens han possibilitat articular una proposta significada i compartida de què és la transferència de competències i el desenvolupament professional des de la coresponsabilitat dels agents implicats. La recerca ens ha aportat molts elements de millora i transformació de la pràctica docent, però també ens ha evidenciat el sobreesforç que suposa per als tutors de centre dedicar-se a reflexionar en el si de la pràctica i en espais de construcció deliberativa. Hauríem de poder compensar, fins i tot — per què no?— recompensar, la seva dedicació no només a la recerca sinó a la seva funció docent com a tutors de centre.

Els quaderns són una eina de suport per impulsar la transferència de competències de l'estudiant. En el procés d'elaboració dels quaderns vam identificar que la seva finalitat era oferir i compartir uns referents perquè els agents implicats poguessin desenvolupar el seu rol dins del procés del Pràcticum. Aquests referents eren la concreció dels continguts del pla docent com a assignatura obligatòria (competències, objectius, continguts, metodologia i avaluació), però, a més, hi havia altres referents que tenen a veure amb elements intrínsecs en la relació d'ensenyament i aprenentatge. En definitiva, els temes que recull van des d'elements bàsics, com per exemple conèixer el pla docent de l'assignatura, fins a aspectes més operatius, com ara quins són els drets, els deures i les tasques dels agents implicats en el Pràcticum, els elements més procedimentals de qui fa què, quan i com, passant per elements més acadèmics, com per exemple conèixer i compartir les competències que cal treballar en el Pràcticum. Entenem que

Novella Cámara, A.M.; Fuentes-Peláez, N.; Forés Miravalles, A.: *El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional.*

des del coneixement d'aquests elements facilitem poder caminar junts en el procés formatiu de l'estudiant i en la responsabilitat de potenciar la transferència de competències.

Els quaderns, com a trilogia, volen socialitzar la funció docent en el si del Pràcticum. Volen compartir el protagonisme docent des de cada un dels escenaris formatius, sense perdre de vista el protagonisme de l'estudiant. Per això ens han possibilitat identificar els valors innovadors que han de configurar el marc de referència per al tutor de centre (Novella, Pérez Escoda, Freixa, Caramés, Costa, Forés i Fuentes-Peláez, 2010), l'estudiant (Novella, Forés, Fuentes-Peláez, Pérez Escoda, Freixa, Costa, Caramés, en premsa) i el tutor de la UB (Novella, Forés, Fuentes-Peláez, Pérez Escoda, Freixa, Costa, Caramés, 2010). Aquests valors són:

- Reconèixer els espais formatius per fomentar la reflexió «des de», «en», «per» i «sobre» la pràctica. Aquest reconeixement ens portarà a construir un univers formatiu on cada un dels agents sigui coneixedor dels altres, de les seves intencionalitats i disponibilitats.
- Impulsar l'apoderament dels agents implicats com a docents responsables del conjunt del procés formatiu que es dona en el centre, en els seminaris, en els espais de treball personal i, en definitiva, en la configuració de la identitat de cada un dels implicats.
- Fomentar la planificació de l'ensenyament tenint com a horitzó la transferència de les competències de l'estudiant. En el marc de la funció docent s'han d'identificar els continguts de la pràctica, s'han de facilitar les estratègies per poder regular l'ensenyament i el possible aprenentatge, i s'ha de fomentar l'autoregulació de l'aprenent dins del procés de transferència de competències i d'aprenentatge de la professió.
- Analitzar l'evolució o maduració de les competències. La coresponsabilitat dels agents també s'exerceix des del permanent activisme en observar com transfereix les competències l'estudiant, per tal de poder anar ajustant la seva funció docent. En definitiva, cal ser conscients i actius en l'avaluació del saber fer de l'estudiant amb la voluntat d'anar innovant en la funció docent com a tutor de la UB i tutor de centre i —per què no?— voler que l'estudiant també pugui autoavaluar-se dins del procés formatiu.
- Obrir i omplir de sentit espais per compartir els referents teoricopràctics i els sentiments que emergeixen en la pràctica. El foment d'espais de trobada, de deliberació sobre la realitat pràctica on poder expressar neguits, emocions, situacions que han estat significatives, conceptualitzacions, interrogacions en què l'altre pot acompanyar aquest procés o en pot ser particip des de la construcció dels seus coneixements i percepcions. El Pràcticum s'ha de fomentar en el valor de compartir tot tipus de situacions, opinions i perspectives.
- Fer del procés de les pràctiques un projecte col·lectiu en què tots aprenuem i impulsem una bona pràctica professional des de la pràctica reflexiva. Ser capaç d'establir vincles entre el que s'ha après al llarg de la trajectòria personal i professional, dins i fora del Pràcticum, on la identitat professional pren més força perquè està contrastada la realitat amb l'experiència viscuda en les diferents accions socioeducatives.

Novella Cámara, A.M.; Fuentes-Peláez, N.; Forés Miravalles, A.: *El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional.*

Ara bé, no n'hi ha prou amb la informació i el coneixement curricular. És un element imprescindible, però no és suficient. El quadern ha d'oferir alguna cosa més per assolir la coresponsabilitat formativa. Aquest recurs pretén qüestionar a cada un dels agents quin és el seu paper, quin rol vol exercir dintre del procés formatiu. Per això és important conèixer-se, definir-se però des de l'aproximació als altres i en relació amb el procés que han de recórrer plegats. Identificar-se i definir-se públicament. En definitiva, el quadern convida els agents a fer que des del marc compartit puguin configurar el seu propi quadern de bitàcola. Aquest quadern ha de ser singular i ha de caracteritzar-se per l'especificitat de la identitat professional i personal de cada un dels agents implicats, que uneixen esforços i compromisos per incidir en la construcció de la identitat professional de l'estudiant.

Com a equip d'innovació docent, ens proposàvem apuntar quins són els referents teòrics i pràctics que ens permeten reconsiderar els processos i estratègies mitjançant els quals els estudiants arriben a l'aprenentatge. Hem identificat els elements significatius per a una nova proposta de Pràcticum que ha de garantir una millora en els resultats de l'aprenentatge dels estudiants, en el procés formatiu de l'espai de les pràctiques, i optimitzar la seva formació professional. Som conscients que aquest procés passa per un replantejament del procés d'ensenyament-aprenentatge, dels mètodes d'ensenyament davant dels diferents estils d'aprenentatge i dels diversos interessos dels estudiants, i de les didàctiques per adaptar el desenvolupament de les accions formatives. Aquest replantejament és un dels reptes que ens ha obert aquest treball d'investigació. Com el repte d'imaginar una recerca que ens portés a una observació participant de l'exercici docent del tutor de centre i del tutor de la UB des d'on poder analitzar els processos d'ensenyament i aprenentatge que potencien la transferència de competències i el desenvolupament professional. En definitiva, que ens portés a un Pràcticum imbricat en totes les assignatures i en tots els contextos d'aprenentatge.

Novella Cámara, A.M.; Fuentes-Peláez, N.; Forés Miravalles, A.: *El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional.*

<Referències bibliogràfiques>

Goñi, J. M. (2005). *El espacio europeo de educación superior, un reto para la universidad: competencias, tareas y evaluación, los ejes del currículum universitario*. Barcelona: Octaedro/ICE-UB.

Hernández Arístu, J. (comp.). (2000). *La Supervisión. Un sistema de asesoramiento y orientación para la formación y el trabajo*. València: Nau Llibres.

Le Boterf, G. (2001). *Ingeniería de las competencias*. Barcelona: Gedisa.

Novella, A.; Freixa, M.; Pérez Escoda, N. (2010). «La funció docent del tutor-professional en el marc del pràcticum». *Congrés Internacional Docència Universitària i Innovació. «Nous espais de qualitat en l'Educació Superior. Una anàlisi comparada i tendències»*, 2010, juny i juliol, Barcelona, UB, UAB, UPC, UPF, UdG, UdI, URV i UOC.

Novella, A.; Pérez Escoda, N.; Freixa, M.; Caramés, M.; Costa, S.; Forés, A.; Fuentes-Peláez, N. (2010). *El pràcticum: espai de transferència de competències i el desenvolupament professional. Quadern de Pràctiques. Tutor-centre*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

Novella, A.; Forés, A.; Fuentes-Peláez, N.; Pérez Escoda, N.; Freixa, M.; Costa, S.; Caramés, M. (2010). *El pràcticum: Espai de transferència de competències i el desenvolupament professional. Quadern de Pràctiques. Tutor-Universitat de Barcelona*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

Novella, A.; Forés, A.; Fuentes-Peláez, N.; Pérez Escoda, N.; Freixa, M.; Costa, S.; Caramés, M. (en premsa). *El pràcticum: Espai de transferència de competències i el desenvolupament professional. Quadern de Pràctiques. Estudiant*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

Sáez, J. (2009). «El enfoque por competencias en la formación de los educadores sociales: una mirada a su caja de herramientas». *Pedagogía social: revista interuniversitaria*, 16, p. 9-20.

<Bibliografía recomendada>

Diversos autors. «La formación práctica de estudiantes universitarios: repensando el practicum». *Revista Educación* (p. 16-290). Disponible a: <http://www.revistaeducacion.educacion.es/re354.htm> [accés: 01.2011]

Baldwin, T. T.; Ford K. J. (1988). «Transfer of training: A review and directions for Future Research». *Personal Psychology*, 41, p. 63-105.

Broad, M. L.; Newstrom J. W. (2000). *Cómo aplicar el aprendizaje al puesto de trabajo. Un modelo estratégico para garantizar un alto rendimiento de sus inversiones en formación*. Madrid: Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, S.A.

Novella Cámara, A.M.; Fuentes-Peláez, N.; Forés Miravalles, A.: *El disseny d'uns quaderns de Pràcticum des de la millora docent i el treball coresponsable per a la transferència de competències i el desenvolupament professional.*

Domingo, A. (2009). «El practicum en los nuevos planes de estudio». *Actas del X Symposium internacional sobre Prácticum y prácticas en empresas en la formación universitaria*. Poio, Pontevedra, AIDU, Universitat de Santiago, Universitat de Vigo, Universitat de la Corunya.

Gonczy, A. (2001). «Análisis de las tendencias internacionales y de los avances en educación y capacitación laboral basadas en normas de competencias», a Argüelles, A.; Gonczy, A. (eds.) *Educación y capacitación basadas en normas de competencias*. Mèxic: Limusa, p. 38-40.

Hascher, T.; Cocard, Y.; Moser, P. (2004). «Forget about theory-practice is all? Student teachers' learning in practicum». *Teachers and Teaching: theory and practice*, 10, (6), p. 623-637.

Rué, J. (2008). «Formar en competencias en la Universidad: entre la relevancia y la banalidad». Disponible a: *Red U. Revista de Docencia Universitaria*. Número. Monográfico I «Formación centrada en competencias». [accés: 07.2010]

Schön, D. (1992). *La Formación de profesionales reflexivos hacia un nuevo diseño de la enseñanza y el aprendizaje en las profesiones*. Barcelona: Paidós.

Tejada, J. (2005). «El trabajo por competencias en el practicum: cómo organizarlo y cómo evaluarlo». Disponible a: *Revista electrónica de Investigación educativa*, 7 (2). [accés: 10.2008]

Tejada, J. (2007). «Estrategias formativas en contextos no formales orientadas al desarrollo socioprofesional». Disponible a: *Revista Iberoamericana de Educación*, 43, 6 [accés: 05.2009].

Zabala, A; Arnau, L. (2007). *11 ideas clave. Cómo aprender y enseñar competencias*. Barcelona: Graó.

Zabalza, M. A. (2007). «Buenas prácticas en el Practicum: bases para su identificación y análisis.» *Actas del IX Simposium Internacional sobre practicum. Prácticum y Prácticas en empresas en la formación universitaria. Buenas Prácticas en el Practicum*. Poio, Pontevedra: Universitat de Vigo.

Copyright © 2011. Aquesta obra està subjecta a una llicència de Creative Commons mitjançant la qual qualsevol explotació de l'obra haurà de reconèixer els autors de la mateixa, citats a la referència recomanada que apareix a l'inici del document.

